

ДИЈАЛЕКТИТЕ И СТАНДАРДНИОТ ЈАЗИК ВО МАКЕДОНИЈА

Namen prispevka je predstaviti odnos med knjižnim jezikom in narečji v Makedoniji. Posebno pozornost avtorica namenja pomenu raziskav narečij, pri čemer skuša čim bolj natančno definirati morfosintaktične strukture v knjižnem jeziku. V prispevku je predstavljena funkcijska distribucija strukture tipa *sum* + deležnik na *-l* v makedonskih narečjih in v knjižnem jeziku.

knjižni jezik, narečja, morfosintaksa, glagolski sistem

The aim of the paper is to present the relationship between the standard language and dialects in Macedonia. Particular attention is paid to the importance of dialectal research in order to gain more precise definitions of morphosyntactic constructions in the standard language. The paper presents the functional distribution of constructions of the type: *sum* + *l*-participle in Macedonian dialects and standard language.

standard language, dialects, morphosyntax, verbal system

Тема на моето излагање е взаемниот однос меѓу дијалектите и стандардот гледан од аспект на македонскиот јазик. За да се зборува воопшто за односот меѓу дијалектниот и стандардниот јазик, треба да се има предвид дека овој однос го сочинуваат два меѓусебно поврзани фактори, а тоа е, од една страна, длабочината на дијалектната диференцијација на јазикот, и од друга страна, временската дистанца меѓу моментот што конвенционално се прифаќа како почеток на самостоен развој на даден дијасистем и моментот кога тој систем стекнал кодифицирана стандардна варијанта функционално надградена над сите останати негови, географски одредени варијанти (Тополињска 1988: 7).

Накратко ќе спомнам по нешто за двата фактора во однос на македонскиот јазик.

Што се однесува до дијалектната диференцијација на македонскиот јазик, познато е дека таа е доста голема особено на периферијата на македонската јазична територија што граничи со балканските несловенски јазици: албански, грчки и аромански. Самиот процес на дијалектна диференцијација на македонскиот јазик може да се следи уште од 11 век, така што «основните контури

на денешните македонски дијалекти се видни уште на преломот од 13 во 14 век. Еволуцијата на многу процеси започнати подлабоко во минатото продолжила и подоцна, а некои се наоѓаат уште во тек [...]» (Видоески 1998: 29).

Во однос на факторот време, ситуацијата е следна – по серијата обиди од 19 век на претставниците на македонската преродба како: Јоаким Крчоски, Кирил Пејчиновиќ, Партенија Зографски, Кузман Шапкарев, Ѓорѓи Пулевски итн., првата кодификација на македонскиот јазик е извршена во почетокот на 20 век од Крсте Петков Мисирков, кој своите ставови во врска со македонскиот јазик и неговата кодификација ги изложил во книгата *За македонските работи*, објавена 1903 г. во Софија. Определбите на Мисирков, своја завршница наоѓаат во 1945 г. кога со законски акт се утврдуваат основите на македонскиот стандарден јазик, неговата азбука и правопис.

Македонскиот стандарден јазик е нормиран врз основа на централните македонски говори (прилепско-битолски, кичевско-поречки и скопско-велешки), кои спаѓаат во западното македонско наречје.

Самата «стандардизација на еден јазик значи сублимација на узелната норма на одбраниот дијалект, нејзино подигање до рангот на прескриптивна норма на идниот стандард, но и нејзино доградување за да може успешно да ги врши функциите што му се наложуваат на стандардот и што му се туги на месниот дијалект» (Тополињска 1998: 109).

Откако еднаш ќе се утврдат нормите на стандардниот јазик тие и понатаму треба да бидат подложени на верификација во говорната пракса. За утврдените непрецизности во нормата решенија треба да се бараат во рамките на дијалектниот систем, а новите јазични појави, што се резултат на современите услови на живот, како што се навлегувањето на нови странски зборови, употребата на нови синтаксички конструкции под влијание на други јазици, денес посебно од англискиот јазик, значи, јазични појави непредвидени со стандардизацијата, треба свесно да се насочуваат во правец одреден со нормата. Ќе се задржам на оние прашања што бараат доутврдување на нормата со оглед на истражувањата на македонските дијалекти.

Македонските дијалекти пружаат основа за ваков тип на истражувања. Имено, тие, и денес по нешто повеќе од 100 години од првата кодификација на македонскиот јазик, односно по 60 години од официјализацијата на таа кодификација, добро се чуваат. Подобро речено, временската дистанца од почетокот на кодификацијата до денес е недоволна да се избришат разликите меѓу дијалектите и стандардот. Се разбира, дека има одредени поместувања во рамките на дијалектните системи, поради нивниот внатрешен самостоен развој, поради влијанијата од соседните дијалекти или од стандардниот јазик или поради менување на демографската слика во одредени населени места. Последната ситуација е најизразена во Скопје, со оглед на тоа што Скопје е град кој за кратко време во голема мера го зголеми бројот на жителите. Сепак истражувањата на македонските дијалекти во минатото и истражувањата

вршени во последните години не покажуваат драстична промена во системот. Се забележуваат главно разлики кои се резултат на доизградувањето на одделни јазични форми или појави кои само ја надополнуваат претходната слика.

Во однос на факторот – дијалектна диференцијација, која за македонскиот јазик е утврдена како голема, треба да се има предвид дека тоа е позитивен фактор во однос на чувањето на македонските дијалекти. Имено, големата дијалектна диференцијација на македонскиот јазик се должи на, како што веќе реков претходно, неговата периферна поставеност во однос на словенската јазична граница и на долговековната изложеност на непосреден контакт со балканските несловенски јазици. Токму ова е причина во македонскиот јазик да се зародат серија од иновативни процеси и тоа на сите јазични нивоа (сп. Видоески 1998: 9–31) што предизвикале македонскиот јазик да доживее развој различен од оној утврден во другите јужнословенски јазици.

Во последните години дијалектолошките истражувања се насочени кон синтаксата и морфосинтаксата на одделните македонски говори, но и кон проучување на одделни јазични проблеми од овие области на целата македонска јазична територија (сп. Гајдова 2006: 407–414). Причината за ваквите истражувања секако е поттикната од фактот што македонскиот јазик покажува многу специфична морфосинтаксичка структура, која се јавува не само како едноставен збир на т.н. балканизми, кои се најбројни во областа на мофорсинтаксата туку покажува и специфичен развој на досега утврдениот број канонични балканизми (образување на футур со *velle*, *habere* перфект, чување на аористот и имперфектот како основни носители на претеритот, развој на категоријата статус, удвојување на објектот итн.). Познато е дека балканските јазични црти во македонскиот јазик највисок степен на граматикализација во системот доживуваат во централните македонски говори. Во овие говори јазичните црти од балкански карактер не се резултат на непосредно влијание од несловенските балкански народи, туку се претставуваат како развиена јазична појава која е комплетно вградена во јазичниот систем. Посебно внимание во проучувањето на македонските дијалекти и на стандардниот јазик предизвикува глаголскиот систем, како најбалканизиран елемент на македонскиот јазик. Внимателното проучување на македонските глаголски конструкции, како во дијалектите така и во стандардниот јазик, покажува дека е неопходно попрецизно дефинирање на нивните примарни функции, кои се наложуваат како резултат на нивниот специфичен развој во македонската јазична средина (сп. Тополињска 2001: 17–24).

Во оваа прилика ќе се обидам да сумирам дел од сознанијата на повеќемина истражувачи на македонскиот дијалектен и стандарден јазик во врска со функционалната оптовареност на конструкциите од типот: *сум* + *л*-форма и определувањето на нивната основна семантика во македонскиот јазик. Оваа конструкција го репрезентира стариот словенски перфект од типот **byti* +

l-партицип. Интересот за функционалната оптовареност на конструкциите од типот *сум* + *л*-форма во македонскиот јазик е голем со оглед на фактот дека македонскиот јазик разликува уште два типа конструкции, претставници на т.н. балкански перфект, градени со помошен глагол *habere* + глаголска придавка на *-н/-т* (*имам напишано*) и *esse* + глаголска придавка на *-н/-т* (*сум дојден*). Покрај тоа македонскиот јазик ги има зачувано и простите минати времиња, аористот и имперфектот. Во Граматиката на македонскиот јазик (Конески 1981: 459) конструкцијата *сум* + *л*-форма се дефинира како минато неопределено време (*Сум ти кажал/кажувал (некогаш) и пак ќе ти кажам*), наспроти минатите определени времиња: аорист и имперфект (*Ти кажав/кажував (вчера) ...*). При тоа се заклучува дека истата конструкција служи за директно кажување (сп. *Сме живееле и подобро некогаш*) и за т.н. прекажување, односно пренесување на информации за настан на кој говорителот не бил сведок (сп. *Ми рекоа дека Пејтар веќе ситиignal; Кога дошле комисиите да ги посетат, тие не им ја отвориле вратите*).

Како конструкција која потекнува од стариот словенски перфект на конструкцијата од типот: *сум* + *л*-форма не и е туѓо значењето на перфект, односно ефект, состојба во сегашноста како резултат на минат настан (сп. *Денес сум дошол за работата, не за забава.*). Зборувајќи за конструкцијата *сум* + *л*-форма, В. Фридман (1977: 61) не се определува за една инваријантна, основна функција туку зборува за четири контекстуални варијанти: неопределеност, резултативност, незасведоченост и неафирмативност. Токму, полифункционалноста на конструкцијата *сум* + *л*-форма придонесува во литературата за македонскиот јазик, оваа конструкција да биде определувана со серија термини, врзани со нејзината модална семантика: евиденцијал, имперцептив, дубитатив, адмиратив и сл. Позадалабочените истражувања на македонскиот дијалектен и стандарден јазик дозволуваат конструкцијата *сум* + *л*-форма првенствено да биде определена како основен претставник на категоријата статус, што значи дека основна интерпретација на оваа конструкција е личниот, субјективен став на говорителот во однос на вистинитоста на искажаниот настан; во поголемиот број случаи се работи за повеќе или помалку дистанциран став на говорителот во однос на вистинитоста на искажаниот настан. Последната определба се забележува уште во првата Граматика на македонскиот стандарден јазик, објавена од Лант 1952 г. во Скопје (сп. Lunt 1952: 91).

Што се однесува до македонските дијалекти, употребата и семантиката на конструкцијата *сум* + *л*-форма е дел од монографските описи на одделните говори и дијалектни групи говори на македонскиот јазик, а комплексно е истражувана во македонските јужни говори. За оваа конструкција З. Тополињска (1995: 251) вели: «На западната периферија категоријата (дубитатив з.м.) е присутна и јасно оформена, имено таа е единствената функција на *сум*-перфектот, при што најшироко е застапена маркираната адмиративна

варијанта на дубитативот. Одејќи кон исток, дубитативот е присутен во живата разговорна реч, додека во јазикот на народното творештво (приказните) не се izdelува јасно од другите функции на минатото неопределено време. И најпосле, во југоисточните говори дубитативот, иако присутен, најслабо се издвојува, што веројатно останува во врска со поместениот статус на минатото неопределено време, т.е. со слабењето на границата меѓу определените и неопределените времиња.»

Од приложениот цитат јасно се гледа дека судбината на стариот сум-перфект во македонскиот јазик е различна во различни јазични средини. Развојот на оваа конструкција е во корелација со развојот на аористот и имперфектот (минатото определено свршено и минатото определено несвршено време) и со развојот на *habere* перфектот (*имам дојдено*) во македонскиот јазик.

На крајниот југозапад се наметнуваат аористот и имперфектот како основни форми на претеритот, сп. *Бја ена мајка, имјаше ено дјате; Ено време беше еден цар и жена му не родваше* (Тополињска 1995: 215); како форми на минатото неопределено време и како перфект се употребува *habere* перфектот, сп. *Јас имам орано многу нивје; Сеа го има вјанато водата, потонат ет во водата* (Тополињска 1995: 206); сум + л-формата се чува во функција на дубитатив/адмиратив, сп. *Тој бе бил будала!, рече царо; ка се гредјало со све марице во дворо царутому; До барем имало и другји будали кај домашинити моји!* (Тополињска 1995: 246); нема развој на прекажаност, односно незасведоченост.

На останатиот дел од македонската јазична територија, најопшто сфатено, се зацврстуваат аористот и имперфектот во позиција на основни носители на претеритот, но истовремено се судираат со конструкцијата сум + л-форма, која настојува да ја заземе истата функција (како што се одвива развојот на стариот сум-перфект во останатите словенски јазици, пред сè, во небалканските). Во македонскиот јазик, како и во другите несловенски балкански јазици преовладуваат синтетичките форми на претеритот. Со други зборови, конструкцијата сум + л-форма била принудена да тргне по друг развоен пат (сп. Илиевски 1998: 239–240).

Од друга страна, опстојувањето на конструкциите од типот сум + л-форма повратно влијаат врз развојот на аористот и имперфектот во македонскиот јазик. Последните се зацврстуваат на позицијата минато определено свршено/несвршено време, а конструкцијата сум + л-форма ја презема функцијата на минато неопределено свршено/несвршено време, во корелација со фактот дека л-формата во македонскиот јазик се образува како од аористната така и од имперфектната основа (*испил, пиел, научил, учел*).

Опозицијата определеност : неопределеност на чисто темпорален план не се покажува како доволно разликувачка меѓу минатото определено време, од една страна, и минатото неопределено време, од друга страна, што се

покажува со немотивирана употреба еднаш на аористот (од перфективни и од имперфективни глаголи), а веднаш потоа на конструкцијата од типот: *сум + л-форма*. Вакви ситуации се чести во постари текстови, сп. во *Кулакиското Евангелие* (Солунско): *Па он му говори, да му рече на татко му ... Таткото му рекал на на него ...* (Mazon, Vaillant 1938) Слична ситуација се забележува и во текстовите од селата Сухо и Висока (Лагадинско) запишани од М. Малецки (1934) како и во збирката приказни од Верковиќ (Лавров, Поливка 1932) (повеќе во врска со ова сп. Голомб 1961: 163; Тополињска 1995: 213–220, 245–251; Гајдова 2002: 86–87).

Се чини дека природно била наложена потребата од посилна опозиција меѓу минатите определени и неопределени времиња, па како основна опозиција не се наметнува определеноста : неопределеноста во однос на времето во кое е извршен настанот туку субјективниот однос на говорителот, кој кон искажаниот настан зазема позиција на сведок (аорист и имперфект) или јасно се оградува од настанот кој лично не може да го засведочи (*сум + л-форма*); со други зборови почнува да се развива имперцептивот во македонскиот јазик.

Грамматикализацијата на категориите засведоченост : незасведоченост се покажува преку развојот на формите на аористот и имперфектот, од една страна и *сум-перфектот*, од друга страна. Ако со првите јасно се искажува засведочено дејство, вторите варираат во поглед на засведоченоста; со други зборови, аористот и имперфектот се јасно маркирани како засведочени додека конструкцијата *сум + л-форма* се јавува како +/-маркирана во поглед на засведоченоста (сп. погоре). Ова покажува дека категоријата статус, субјективен став на говорителот кон искажаниот настан се вградува во вербалниот систем на македонскиот јазик.

Имперцептивот, односно, незасведоченоста на најголем дел од македонската јазична територија, како и во стандардниот јазик, е потполно граматикализирана. Тоа се покажува со разликувањето на форми за прекажаност/незасведоченост, кои темпорално можат да го лоцираат настанот во минатото или во сегашноста (*сум + л-форма*), сп. *Јане вчера пристигнал во Скопје; Томе вели дека Јане дошол* (‘е тука’/‘е пристигнат’), како и форми со кои се искажува прекажан настан темпорално лоциран во иднина, односно за искажување на настан иден во однос на некој момент во минатото (*ќе сум + л-форма*), сп.: *Тој ќе ни дошол утре на гости : Тој ќе ни дошол тогаш на гости, да не се разболел* (сп. Конески 1981: 497).

За развојот на прекажаноста/незасведоченоста сигурно свое влијание одиграл турскиот јазик кој разликува форми за засведочени и незасведочени настани. Сепак, развојот на категоријата статус не се должи само на граматикализацијата на прекажаноста, туку сигурно лежи подлабоко во опозицијата меѓу минатите определени и минатите неопределени времиња. Во поглед на развојот на категоријата статус, не може да не се земе во предвид ситуацијата

во македонските југозападни говори, каде што конструкцијата *сум + л-форма* се употребува во функција на дубитатив/адмиратив. При тоа евидентно е дека *habere*-перфектот се шири на македонската јазична територија со што се губи потребата за употреба на конструкцијата *сум + л-форма* во функција на перфект, а се шири нејзината граматикализација во сферата на модалноста.

Сето претходно речено придонесува конструкцијата *сум + л-форма* првенствено да се определува како носител на категоријата статус, при што како главна функција се определува субјективниот став на говорителот во однос на вистинитоста на искажаниот настан. А ставот на говорителот може да варира во значењата од потврденост и засведоченост на настанот (*Денес сум дошол да те видам тебе*), преку непотврденост, незасведоченост, сомневање во вистинитоста на искажаниот настан (*Се појавил вчера на работа, но јас не го видов*), чудење (*Колку си се изменил, не можам да те препознаам*), па дури и негирање на вистинитоста на настанот од страна на говорителот (*Тој знаел да поправа телевизори, не знае ниту да го вклучи телевизорот*).

Со други зборови, со конструкцијата *сум + л-форма* настанот се искажува како веројатен, но не и недвосмислено фактивен. Степенот на веројатност може да варира од + засведоченост и + фактивност, до – засведоченост и, според оценката на говорителот – фактивност. Степенот на веројатност се искажува во рамките на контекстот или ситуацијата или се искажува со други показатели, модални определби од типот: *можеби, веројатно, сигурно, невозможно* итн., или со надградени предикати од типот на *verba dicendi* или *verba cogitandi*, сп. *Сигурно ти кажал; Можеби веќе пристигнал; Ми рече/јави дека ја завршил работат; Ми се чини/Сметам дека веќе дошло време да побараш работа* и сл.

Од формален план, сигурно треба да се спомне тоа дека конструкциите од типот: *сум + л-форма* во македонскиот јазик се образуваат без помошен глагол во 3. л. едн. и мн. (*сум одел, си одел, одел, сме оделе, сте оделе, оделе*). Тоа е правило во стандардниот јазик и во македонските западни говори, а доминантна појава во македонските источни говори. *Л-формата* се образува, како што реков, и од аористната (*открил, испил*) и од имперфектната основа (*откриел, пиел, возел*), а на македонската јазична територија се шири употребата на *л-формите* образувани од имперфектната основа во функција на нефактивност (*ќе дознаел, ќе посетел*).

Ситуацијата во врска со образувањето и употребата на конструкциите од типот: *сум + л-форма* во македонскиот дијалектен и стандарден јазик покажуваат дека иновациите зародени под влијание на балканската јазична средина сè уште се во процес на развој на македонската јазична територија, што се одразува и на нивната употреба и интерпретација во македонскиот стандарден јазик. Истражувањата на морфосинтаксата на глаголските конструкции во дијалектите на македонскиот јазик ги прикажуваат статистички доминантните функции со кои тие се употребуваат во одделните јазични

системи, и пружаат јасна слика за историскиот развој на разгледуваната појава во јазикот, и секако овозможуваат да се дадат попрецизни дефиниции на морфосинтаксичките конструкции во македонскиот стандарден јазик.

Литература

- ВИДОЕСКИ, Божидар, 1998: *Дијалектите на македонскиот јазик 1*. Скопје: МАНУ.
- ГАЈДОВА, Убавка, 2002: *Темпоралната карактеристика на финитните глаголски конструкции во југоисточните македонски говори*. Скопје: Институт за македонски јазик.
- ГАЈДОВА, Убавка, 2006: Од истражувањата на морфосинтаксичките особености на македонскиот дијалектен јазик. *Diachronija in synchronija v dialektoloških raziskavah* (Zora 41). Ur. M. Koletnik, V. Smole. Maribor: Slavistično društvo.
- ГОЛОМЪ, Збигњев, 1961/62: Два македонски говора (на Сухо и Висока во Солунско). *Македонски јазик* 11–12. 113–182.
- КОНЕСКИ, Блаже, 1981: *Грамматика на македонскиот литературен јазик*. Скопје: Култура и др.
- ТОПЛИЊСКА, Зузана, 1995: *Македонските дијалекти во Егејска Македонија, Синтакса I дел*. Скопје: МАНУ.
- ТОПЛИЊСКА, Зузана, 1998: За стандардизацијата на македонскиот морфосинтаксички систем. *Педесет години на македанската наука за јазикот. Зборник на научен собир*. Скопје: МАНУ.
- ТОПЛИЊСКА, Зузана, 2001: Балкански карактер на македонскиот глаголски систем. *Македонскиот глагол, синхронија и дијахронија. Зборник од научен собир*. Скопје: Институт за македонски јазик.
- FRIEDMAN, Victor, 1977: *The Grammatical Categories of the Macedonian Indicative*. Columbus.
- LAVROV, P. A., POLÍVKA, J., 1932: *Lidové povídky jihomakedonské z rukopisů St. Verko- vičových*. Praha.
- LUNT, Horace, 1952: *A Grammar of the Macedonian Literary Language*. Скопје.
- МАЉЕЦКИ М., 1934: *Dwie gwary macedońskie. Sucho i Wysoka w Soluńskim I: Teksty*. Kraków.
- MAZON, A., VAILLANT, A., 1938: *L'évangélique de Kulakia, un parler slave du Bas-Vardar*. Paris.